

Bouwstijlen en architectuurstromingen in de eerste helft van de 20ste eeuw in de gemeente Lochem

CeesJan Frank

Het thema van Open Monumentendag 2007 in de gemeente Lochem is de architectuur van de eerste helft van de 20ste eeuw. Een heel breed thema, want nog nooit eerder in de geschiedenis van het bouwen werden er op zo grote schaal en voor zoveel verschillende functies gebouwen ontworpen en gerealiseerd. Bovendien was het een periode, waarin nieuwe wegen werden ingeslagen, die moesten leiden naar een moderne 20ste-eeuwse bouwkunst. En dat ging niet zonder experimenteren, debatteren en strijd. Verschillende, soms zeer uiteenlopende stijlen en stromingen volgden elkaar op, werden in de ban gedaan, mengden zich of bleken een belangrijk vertrekpunt voor werkelijk nieuwe ontwikkelingen....

De 19de eeuw

Al in de tweede helft van de 19de eeuw waren als gevolg van het bloeiende economische, culturele en maatschappelijke leven veel nieuwe bouwtypen ontwikkeld, die een uitdrukking werden van de modernisering van Nederland, op alle terreinen: er verrezen kantoren en handelsgebouwen, fabrieken, nieuwe gebouwen voor justitie en bestuur, post- en telegraafkantoren, allerlei gebouwen ten behoeve van de nutsvoorzieningen en natuurlijk talloze bouwwerken, die verbonden waren aan de nieuwe infrastructuur in het land: de spoorwegen, nieuwe waterwegen en de verbeterde rivieren. Ook de woningbouw bleef niet achter. Een flinke bevolkingsgroei en de trek naar de stad, de plek van bedrijvigheid, werkgelegenheid en vertier, zorgden er voor, dat gunstig gelegen dorpen begonnen te groeien en dat in veel steden voor het eerst op grote schaal nieuwe wijken werden aangelegd buiten de oude stadswallen. De welgestelden vestigden zich veelal aan de singels, in ruim aangelegde villaparken of langs de uitvalswegen, die toen nog als voorname bouwlocaties werden gezien. Voor de huisvesting van de arbeiders bestond in het begin niet zoveel belangstelling. Zij waren overgeleverd aan particuliere bouwondernemers, die met beperkte middelen goedkope woningbouw uit de grond stampten. Het betrof vaak kleine behuizingen van slechte kwaliteit. Ook filantropische woningbouw door stichtingen en instellingen met meestal een religieuze achtergrond richtte zich op de huisvesting van arbeiders, alleenstaanden en ouden van dagen. Pas met het aannemen van de Woningwet in 1901 en de oprichting van woningbouwverenigingen nam de kwaliteit van de nieuw te bouwen arbeiderswoningen toe. De eerste decennia van de 20ste eeuw vormden een belangrijke bloeiperiode voor de rond 1900-1910 opgerichte woningbouwcorporaties.

Na 1900

In de eerste helft van de 20ste eeuw zette de modernisering van de Nederlandse samenleving door; steden en dorpen groeiden verder uit en namen steeds meer ruimte in beslag. Van rijkswege werden de grotere gemeenten verplicht gesteld uitbreidingsplannen te ontwikkelen, waarin voor het eerst visies op de toekomstige stedenbouwkundige en demografische ontwikkelingen werden opgenomen. In deze periode kreeg ook de modernisering van het Nederlandse platteland een flinke impuls. De kleinere steden en dorpen werden aangesloten op het elektriciteitsnet, kregen riolering, een gasfabriek en een moderne waterleiding. In de jaren twintig werd druk gewerkt aan de verbetering van de nationale en regionale infrastructuur. Met de uitvoering van het rijkswegenplan werden allerlei regio's beter ontsloten, wat belangrijk was voor de ontwikkeling van het vracht- en personenvervoer.

De geweldige bouwproductie betekende werk voor vele bedrijven, bouwarbeiders en ook architecten, die zich voor de belangrijke taak gesteld zagen voor al die gebouwen een passende vorm te bedenken. En dat was geen eenvoudige zaak! Want de ontwikkelingen op het gebied van de bouwtechniek hadden intussen niet stilgestaan, de vraag was groot en bovendien begonnen begrippen als doelmatigheid en functionaliteit steeds bepalender te worden in het ontwerp. Daarbij kwam het besef dat het achteloos kopiëren van al lang

beproefde stijlen uit het verleden, zoals dat in de 19de eeuw volop was gebeurd, geen heilzame weg was om tot een goede “moderne” architectuur te komen, die was toegesneden op alle wensen van de 20ste-eeuwse mens.

Vernieuwingen in de bouwkunst rond 1900

Na alle op de historische bouwstijlen geïnspireerde stromingen in de 19de eeuw was de tijd rijp geworden voor vernieuwende tendenzen in de bouwkunst. Deze vernieuwingsdrang manifesteerde zich wereldwijd en moet in samenhang worden gezien met de bovengeschetste ontwikkelingen op maatschappelijk en technisch gebied. In Engeland, waar de stormachtige industrialisatie en vooruitgang eerder in gang waren gezet dan in Nederland, waren rond 1850 al ideeën ontstaan over nieuwe wegen in de kunst. De Engelse wijsgeer John Ruskin en zijn leerling, de schrijver en ontwerper William Morris waren belangrijke schakels in de bewustwording, dat de in de 19de eeuw opgekomen massaproductie naast voordelen ook zijn negatieve kanten had. In de bouwkunst en de productie van bijvoorbeeld meubels en interieurvoorwerpen kwam dit tot uitdrukking in de overvloedige productie van bedenkelijke ornamenten in allerlei historiserende stijlen en inferieure materialen. Ze zagen met lede ogen aan dat het kunstzinnige ambacht en de liefde voor detail verloren gingen. Uit deze bezorgdheid ontstond de Arts & Crafts beweging, die zich toeleedde op het vervaardigen van ambachtelijk handwerk en kunstzinnige vormgeving. Daarbij werd bewust de historiserende vormentaal ontweken en gezocht naar nieuwe wegen. Ook de architectenwereld werd hierdoor beïnvloed.

De “nieuwe kunst” richtte zich in Engeland in het begin vooral op de ambachtelijke en decoratieve kunstnijverheid uit de Middeleeuwen. Het eerlijke, eenvoudige materiaalgebruik ervan werd hoog gewaardeerd, evenals ook de decoratieve kwaliteiten van bijvoorbeeld glas-in-lood, middeleeuwse verluchte handschriften, stoffen en houtsnijwerk. In de natuur zag men een belangrijke inspiratiebron. Allerlei motieven uit de planten- en dierenwereld werden toegepast in de ontwerpen van aardewerk, sieraden, stoffen, boekbanden, decoratieve elementen ten behoeve van de bouwkunst (deurbeslag, lateien), etc. Het grondmotief, de natuur, werd tot in het oneindige gevarieerd en gestileerd. Ook liet men zich inspireren door de oosterse kunst. Door de intensivering van de handelscontacten waren oosterse kunstuitingen zeer gewild. Japanse prenten en houtsnedes beïnvloedden de nieuwe stijl met hun sierlijke lijnvoering en ontbreken van zwaarte en diepte.

Gestreefd werd naar het zogenaamde Gesamtkunstwerk, waarin bouwkunst en kunstnijverheid samengingen. We zien in deze periode in de bouwkunst dan ook een grote opleving in de toepassing van allerlei soorten en kleuren baksteen, tegeltableaux, glas-in-lood, wandbeschilderingen, alles in dezelfde stijl. Hierbij werd echter de in de 19de eeuw verworven kennis rond moderne constructiemethoden en nieuwe bouwmaterialen niet uit het oog verloren.

Jugendstil

Ook het vasteland raakte geïnteresseerd. Zo werd in 1895 in Parijs de kunsthandel “Salon de l’art nouveau” opgericht, waar de producten van de nieuwe kunst werden gepresenteerd. Exposities, tijdschriften en kunsthandels maakten de stijl internationaal bekend, waarbij ieder land zijn eigen variant ontwikkelde en deze stroming een eigen naam gaf. In Nederland gebruiken we meestal de termen “Nieuwe Kunst” of “Jugendstil”, genoemd naar een in 1896 in Duitsland opgericht tijdschrift “Die Jugend”, die de ook in Nederland geliefde sobere variant van deze stijl propageerde.

In tegenstelling tot de nogal uitbundige art nouveau die in België en Frankrijk ontstond, was de Nederlandse variant wat ingetogener van aard. We hebben hier te maken met een vrij sobere vaak geometrisch opgezette Jugendstil, waarin symmetrische vormen een belangrijke rol spelen. Maar ook hierin staat de sterk gestileerde planten- en dierenwereld in de decoraties centraal. We zien langgerekte, stengelachtige motieven, bloemen en bloemknoppen, vliedervormen en vogels als pauwen, kraanvogels e.d. toegepast op allerlei sier- en gebruiksvoorwerpen, stoffen, behang, maar ook in de architectonische vormgeving en decoratieve afwerking van gevels. De Jugendstilarchitectuur kenmerkt zich door het gebruik van lichte bouwmaterialen, loggia’s, erkers en torentjes,

Detail van een winkelpand in Art nouveaustijl in Nancy, Frankrijk

Detail winkelpui Walderstraat 17, Lochem

flessenhalsvormen, hoef-ijzervormige bogen en veel kleurige decoraties. Op de daken zien we vaak door-gestoken opzetstukken, waartussen sierlijke ijzeren hekwerken zijn geplaatst. Harde materialen, zoals gepolijst graniet en hardsteen met ingeslepen scherp omlinjende decoraties zijn geliefd, net zo als gladde, liefst geglaazuurde dakpannen en bakstenen in felle kleuren. Ook gietijzer werd vanwege het lichte karakter graag toegepast, bijvoorbeeld voor kolommen in winkelpuien en als lateibalken boven gevelopeningen. De toepassing van harde en lichtgekleurde bouwmaterialen speelde een belangrijke rol. Afwasbaarheid, gladheid en lichte kleuren van de bouwmaterialen zorgden voor een schone bouwkunst in de letterlijke zin van het woord. Dit is te zien in het licht van de toenemende aandacht voor hygiëne in deze periode. Voor winkelpuien en kozijnen werd vaak blank gevernist teakhout toegepast. In de diverse onderdelen van de architectuur werden de planten- en diermotieven gestileerd aangebracht. In de binnenstad van Lochem zijn nog enkele fraaie winkelpuien in deze stijl te zien. Het was dan ook vooral een modieuze stijl, toegepast voor winkels, zoals slagers, bakkers, kruidenierszaken en modemagazijnen. Deze winkels, die rond 1900 sterk in aantal toenamen, waren bij uitstek de uitdragers van het moderne leven. Met behulp van de uiterst modieuze Jugendstil werd de aandacht getrokken. In de woonhuisbouw werkte de stijl op eenvoudiger

manier door in de toepassing van combinaties van rode baksteen, wit pleisterwerk en fel gekleurde dakpannen, subtiele details in kozijnen en paneeldeuren, glas-in-loodramen en tegeltableaus.

Door de sterke nadruk op het decoratieve werd de nieuwe stijl al snel door critici afgedaan als wansmaak en verketterd als zweepslagstijl of sla-oliestijl. Deze laatste benaming was naar aanleiding van een affiche, die Jan Toorop in 1895 maakte voor de Nederlandse Oliefabrieken in Delft, geheel in de sierlijke belijningen van de Jugendstil.

Chaletstijl of stadsvakwerkstijl

Villa aan de Haitsma Mulierlaan in Lochem

In de jaren tachtig en negentig van de 19de eeuw is er onder invloed van ontwikkelingen in onder meer Engeland een nieuwe tendens te bespeuren in de bouw van villa's en herenhuizen. Langzamerhand raakten de streng ogende wit gepleisterde villa's en herenhuizen, waarvan in Lochem nog goede voorbeelden zijn te zien aan de Nieuweweg en de Graaf Ottoweg (Bella Vista!) uit de mode. De schilderachtige, rustieke villa deed haar intrede. Dit bouwtype werd gekenmerkt door een vrije plattegrond, een asymmetrische opzet en het vermengen van klassieke met schilderachtige motieven uit verschillende historische stijlen. De villa's waren rijkelijk voorzien van allerlei gepleisterde details, gecompliceerde dakvormen en

toegevoegde elementen als serres, trap- en arkeltorentjes. Eind 19de eeuw verschenen er geleidelijk aan steeds meer elementen, die de panden een zo mogelijk nog schilderachtiger aanzien gaven. De voorliefde voor een rustieke ornamentatie uitte zich in de toepassing van veel houtwerk, onder de ver overstekende daken aange-

brachte sierspanten en korbelen, topgevels met vakwerkconstructies en rijk gesneden dakgoten. Aanvankelijk vinden we deze elementen nog bij panden, die wat betreft de gevelbehandeling en de vensterafsluitingen de neorenaissance vormtotaal handhaven, zoals bij de rond 1905 gebouwde villa's aan de Nieuweweg en de Haitsma Mulierlaan in Lochem. Rond 1900 liet men deze voorzichtige aanvang van de Chaletstijl (in stedelijke gebieden ook wel stadsvakwerkstijl genoemd) ook los op de bouwvolumes en de gevels. Er ontstonden ingewikkelde plattegronden, waarbij de kern van de huizen schuil gaat achter serres, al dan niet hangende erkers, veranda's of combinaties van deze elementen. De ver overstekende

Dubbele villa in chaletstijl aan de Haitsma Mulierlaan in Lochem

daken hebben een ingewikkelde vorm en zijn rijk voorzien van houten ornamenten. Boven de in vakwerk uitgevoerde topgevels zijn vaak wolfeinden aangebracht, die herinneren aan boerderijdaken en zo het landelijke karakter benadrukken. De houten onderdelen vertonen vaak een Jugendstildetaillering, die ook is terug te vinden in de glas-in-loodramen en de uitvoering van deuren en deurroosters. Bakstenen gevels met wit geschilderde speklagen werden soms, als ware het een negatief daarvan, gepleisterd uitgevoerd met bakstenen speklagen. Ook geheel in gekleurde steen gemetselde gevels waren populair, net zo als gepleisterde versierde lateibalken boven de vensters.

Goede voorbeelden van deze stijl zijn in de gemeente Lochem te vinden aan onder andere de Barchemseweg, in de oudste delen van het villapark Berkeloord en in de dorpen Gorssel en Eefde.

Rationalisme en de invloed van architect Berlage

Op allerlei manieren werd gezocht naar nieuwe wegen in de bouwkunst. Zo ontstond rond 1900 een belangrijke stroming, die streefde naar een persoonlijke vernieuwing van de bouwkunst op grond van een rationele vormtotaal. Het juk van de neostijlen moest worden afgeschud. Pleitbezorger was de beroemde architect H.P. Berlage, de belangrijkste pionier van de moderne Nederlandse bouwkunst. Zijn voor de tijd rond 1900 revolutionaire bouwkunst, waarvan de bekende Amsterdamse beurs het eerste en belangrijkste voorbeeld is, ging uit van een eigen proportieschema en werd bepaald door het sterk benadrukken van het

De Beurs van Berlage in Amsterdam, foto uit circa 1900

dragende karakter van muren, pijlers en bogen. Berlage had grote moeite met het overvloedig geornamenteerde en verhullende van de neostijlen. Aanvankelijk had hij zelf ook in deze stijlen gebouwd, zoals de door hem ontworpen villa's aan de Nieuweweg nog illustreren. Wat hem het meeste stoorde, waren de vele, vaak in serie gemaakte ornamenten in minderwaardige materialen als stuc, terracotta of zink, die de werkelijke architectuur verhulden. Het waren onderdelen, die niets aan de architectuur toevoegden en geen functie hadden. Voor Berlage telde in de eerste plaats de functie en het gebruik van het gebouw, van waaruit hij het totaal ontwierp. Alle onderdelen hadden hun eigen plaats in zijn architectuur en toonden hun functie onverbloemd. De zware bakstenen muren waren de dragers, vensteropeningen waren klein en daar geplaatst, waar ze nodig waren.

Ornamentiek werd verdrongen naar die plaatsen, waar ze functioneel kon zijn: boven vensters in de vorm van geornamenteerde lateibalken van natuursteen, bij ingangspartijen, trappen en ter afsluiting van gevels en topgevels. Belangrijk detail was, dat de ornamentiek nooit buiten het gevelwerk trad en altijd onlosmakelijk deel uitmaakte van de architectuur.

Toch werd de traditie niet losgelaten, daarvoor was Berlage teveel een kind van de 19de eeuw. Hij ontleende aan de historische bouwkunst de meest functionele motieven en elementen, die in de loop der eeuwen hun nut hadden bewezen, zowel in constructieve als in beeldende zin. Zo kreeg de Amsterdamse beurs zijn herkenbare silhouet door de Toscaans aandoende klokkentoren, die de bijzondere betekenis van het gebouw benadrukt. De zware en brede romaanse bogen van de entreepartij stralen waardigheid uit en onderstrepen het solide karakter van het imposante beursbedrijf. Onder invloed van Berlage ontstonden zo indrukwekkende, sobere bakstenen bouwwerken, die ondanks de link met de traditie, een ingrijpende breuk vormden met “stijl-limitaties” van de 19de eeuw.

Nieuweweg 34, Lochem

Deze vernieuwing in de bouwkunst gebeurde dus op grond van een “rationele” vormtaal, waarbij logica en functie de boventoon voerden. Elke vorm, die niet uit de constructie voortkwam, moest worden vermeden. Hierdoor kreeg deze stroming de naam “rationalisme”.

Berlages stijl werd vooral toegepast bij voorname bank- en verzekeringsgebouwen en grote villa's e.d. Zijn aanhangers ontwikkelden een van de grote bouwmeester afgeleide, maar wel eigen stijl. De belangrijkste architect in het kielzog van Berlage was K.P.C.de Bazel, die in Arnhem onder meer het beroemde hoofdkantoor van de Heidemaatschappij bouwde en zich ook ontwikkelde tot beroemd landhuisontwerper.

In de gemeente Lochem is het gedachtengoed van Berlage en De Bazel te volgen in vooral het werk van architect G.J. Postel (1887-1945). In Postels eerste jaren als zelfstandig architect ontwierp hij gebouwen, die sterk beïnvloed zijn door het sobere rationalisme van deze architecten. De sobere, eerlijke baksteenarchitectuur uit deze periode valt op door eenvoud en bescheidenheid. Het uitgesproken landelijke karakter van vooral Postels woonhuizen komt tot uitdrukking in de aan de boerderijbouw

Het voormalige gemeentehuis van Laren uit 1909

ontleende dakvormen, de lage zijgevels en de vensters met roedenramen en luiken (zie Nieuweweg 34). De robuuste bakstenen gevels worden hier en daar verlevendigd door eenvoudige siermetselwerkdetails. Bij het ontwerp van het gemeentehuis van Laren in 1909, één van Postels eerste opdrachten, is Berlages invloed onmiskenbaar.

De functie en de betekenis van het gebouw zijn het uitgangspunt geweest voor de opzet en de vormgeving. De verschillende functies van de ruimten komen tot uitdrukking in duidelijk te onderscheiden bouwdelen en worden niet weggewerkt achter een alles verhullende imponerende façade, die de afstand tussen overheid en burgers maar zou vergroten. Met het oog op de landelijke omgeving kreeg het gebouw een lage bouwmassa met hoog opgaande daken. De sobere detaillering sluit aan bij die van de boerderijen in de omgeving. De toren symboliseert de bijzondere functie van het gebouw en geeft tegelijkertijd aan, dat zich daar de hoofdentree bevindt. In Gorssel en omgeving traden architecten als A.J. Jansen en ir. J.G. Wattjes op als pleitbezorgers

van deze bouwtrant.

Rond de Eerste Wereldoorlog

In tegenstelling tot de ons omringende landen had de Eerste Wereldoorlog slechts een beperkte invloed op de (steden)bouwkundige ontwikkelingen in Nederland. Sterker nog, in het tweede decennium van de 20ste eeuw vonden in ons land allerlei spraakmakende ontwikkelingen plaats op het gebied van architectuur en stedenbouw. Het waren de hoogtijdagen van de Amsterdamse school en er ontstonden enkele indrukwekkende stedenbouwkundige projecten. Daarnaast maakte de luxe landhuis- en villabouw een belangrijke bloeiperiode door, mede het gevolg van de economische voorspoed van de eerste 15 jaar van de nieuwe eeuw. Ook in Lochem was dit het geval, waar rond 1910 het villapark Berkeloord werd aangelegd, wat leidde tot veel villabouwactiviteiten in de jaren daarna. In de jaren twintig en dertig werden nog vele villa's en middenstandswoningen gebouwd op de nog lege plekken in het villapark en ook langs de uitvalswegen (Barchemseweg, Zutphenseweg, Zwiepseweg) en de nieuw aangelegde buurtjes aan weerszijden van de Barchemseweg. Ook bij Gorssel, Eefde en Epse ontstonden in de bossen riante villa- en middenstandsburten en waren de bouwpercelen langs de grote doorgaande wegen gewilde locaties voor de bouw van woonhuizen. Beide toenmalige gemeenten profileerden zich als geliefde vestigingsplek voor iedereen die op zoek was naar rust, natuur en een breed aanbod aan moderne voorzieningen, goed bereikbaar via weg en spoor. We moeten dit in het licht zien van enkele voor deze periode karakteristieke algemene ontwikkelingen. De eerste is de opkomst van een brede middenklasse in de Nederlandse samenleving. In de eerste helft van de 20ste eeuw vond een gestage overgang plaats van de uitgesproken geïndustrialiseerde en rurale Nederlandse samenleving in een samenleving, waarin handel en dienstverlening een steeds belangrijker plaats gingen innemen. De detailhandel groeide sterk, evenals het ambtenarenapparaat en er ontstond ook veel werkgelegenheid in de medische sector, de zorg en de maatschappelijke dienstverlening. Hierdoor ontwikkelde zich een omvangrijke nieuwe klasse, de goeude middenstandsklasse, die op passende wijze gehuisvest wenste te worden. In de jaren twintig en dertig zien we dan ook een explosieve groei in de aanleg van middenstandswoonwijken in vele Nederlandse dorpen en steden.

Een tweede belangrijke ontwikkeling in de eerste helft van de 20ste eeuw is de onder welgestelden groeiende belangstelling voor het wonen buiten de dicht bevolkte stad. Mede door de groeiende mobiliteit (trein, tram, auto) kwam het wonen in de bosrijke suburbane zones rond plaatsen in het Gooi, de duinenstreek en de Veluwezoom in de mode, niet alleen midden in de vrije natuur, maar ook in ruime, groene villawijken en op grote percelen langs de uitvalswegen. In Lochem was deze ontwikkeling eind 19de eeuw al in gang gezet, de vroegere gemeente Gorssel ontwikkelde zich na 1900, mede door de strategische ligging tussen Zutphen en Deventer tot geliefde vestigingsplek voor welgestelden.

Een ander interessant aspect van de enorme bouwactiviteit is het grote succes van de particuliere aannemers en kleine bouwondernemers, de projectontwikkelaars avant la lettre, met name in de projectmatige middenstands- en villabouw in de jaren tien, twintig en dertig. Banken, handels-, verzekerings- en beleggingsmaat-

Villapark Berkeloord

Olthofhuizen aan de Barchemseweg, ansichtkaart uit circa 1930

Land van Lochem 2007 nr. 2

Land van Lochem 2007 nr. 2

schappijen, speciaal voor het doel opgerichte instellingen en ook kleine particuliere ondernemers gingen zich richten op het ontwikkelen van lucratieve bouwprojecten, inspeland op de behoefte aan goedkope villa's (vaak geschakeld, met beperkte tuinen). In Lochem bouwde aannemer Olthof aan de Barchemseweg een rij grote middenstandswoningen, naar ontwerp van de Lochemse architect Beeftink. Ook in de Lochemse villabuurt aan de Nieuweweg en in Berkeloord wisten aannemers en architecten interessante projecten van de grond te tillen. De gebroeders Reerink bouwden er rond 1900 al als aannemer vele dubbele herenhuizen en architect J.J. Hellendoorn uit Oldenzaal ontwierp op Berkeloord omstreeks 1910-1915 een hele reeks kostbare villa's.

Nieuwe belangstelling voor de historische bouwstijlen

Als een soort reactie op de Jugendstil en het sobere rationalisme van Berlage ontstond kort na 1900 een belangrijke stroming, de nieuw historiserende stijl, waarvan ook in Lochem en omgeving karakteristieke voorbeelden bewaard zijn gebleven. Vooral in de (conservatieve) commerciële wereld en in de grote groep behoudende

Landhuis De Hooge Boekel te Lonneker, een ontwerp van het bureau Van Nieukerken uit 1925 (afbeelding uit M. Lucassen etc.)

Villa in Um-1800 trant in villapark Berkeloord

welgestelden kon men niet zo goed uit de voeten met de sobere, ingetogen stijl van Berlage. Deze was niet representatief genoeg en droeg onvoldoende het beeld van de groeiende welvaart uit. Diverse architecten gingen zich opnieuw oriënteren op de traditionele bouwstijlen uit het verleden, zonder daarbij moderne bouwtechnieken en bouwmaterialen uit het oog te verliezen. Hierbij richtte men zich op historische stijlen uit vooral Duitsland, Engeland, Amerika en ook Nederland zelf. Als geheel duidt men deze veelzijdige stroming, die tot in de jaren twintig doorloopt en een internationaal karakter had, aan met "Heroriëntatie". In Nederland was met name een Duitse studie over de architectuur rond 1800, door de Berlijnse architect Paul Mebes invloedrijk. Dit rijk geïllustreerde boek was bedoeld als voorbeeldboek, waaruit de moderne architect inspiratie kon halen voor zijn nieuwe ontwerpen. Er stonden vooral Duitse gebouwen in afgebeeld uit het einde van de 18de eeuw, die werden geroemd om hun eenvoudige, maar imponerende bouwvolumes en ingetogen decoraties. In ons land werd ook inspiratie gezocht bij de aan de Duitse voorbeelden verwante voornamelijk Nederlandse baksteenarchitectuur uit de late 17de en de 18de eeuw.

Hierbij ging het om grote, imposante gebouwen met een statig karakter, een symmetrische opbouw

en een streng gelede voorgevel met de hoofdingang, geaccentueerd door natuurstenen ornamenten en trappen in het midden. De daken zijn dominant aanwezig in het ontwerp en vaak voorzien van een luxe leidendekking, veel dakkapellen en grote schoorstenen op de hoeken. De vensters hebben roedenramen en vaak ziet met allerlei klassieke details als zuilen, kroonlijsten en timpanen in het ontwerp.

De op deze historische voorbeelden gebaseerde stroming staat, verwijzend naar het boek van Mebes ook wel bekend als *Um 1800- stijl*.

De ideeën van deze stroming werden vooral toegepast in de rijk uitgevoerde commerciële architectuur van grote kantoor- en handelsgebouwen, warenhuizen en hotels, en voorts grote landhuizen en scholen, kortom

gebouwen, die om een statusversterkende, traditionele vormgeving vroegen. Interessante voorbeelden zijn te zien in het werk van het beroemde Gorsselse architectenbureau van J.J. van Nieukerken en zijn zoons J. en M.A. van Nieukerken. Het bureau werd in het begin van de 20ste eeuw dé leverancier van imposante traditionele landhuisontwerpen door heel Nederland. Ook voerden zij veel restauraties uit van oude landhuizen en kastelen. Aan de Joppelaan in Gorssel ontwierp J.J. van Nieukerken in 1904 het Huis te Werken en in 1927 werd door het bureau een ingrijpende verbouwing van Huis Verwolde bij Laren uitgevoerd. Nog twee goede voorbeelden van “Um 1800-stijl” in de gemeente Lochem zijn het grote herenhuis “De Hertenkamp” (kort na 1910) in villapark Berkeloord in Lochem, en het gemeentehuis van Gorssel, dat in 1914 werd gebouwd naar ontwerp van architect A.J. Jansen, die zich liet inspireren door het Hollandse Classicisme uit de 18de eeuw.

Cottagestijl

Ook de in Lochem en Gorssel in de jaren 1915-1930 erg populaire landhuizen met rieten kappen kunnen we

onder de noemer van de nieuw historiserende stijl rangschikken. Het schilderachtige landhuistype ontstond begin 20ste eeuw als apart fenomeen binnen de brede ontwikkeling van het landhuis en de heroriëntatie op de traditionele bouwstijlen. Het “buiten wonen” stond sterk in de belangstelling en de “cottage” met zijn traditionele rustieke uitstraling, waarvoor men de inspiratie vond op het Engelse platteland, was wel de meest romantische woonvorm, die men zich kon bedenken. Allerlei elementen en bouwmaterialen, die karakteristiek waren voor de landelijke bouwkunst werden tot een schilderachtig geheel samengesmeed: lage bakstenen gevels, soms in rustieke misbakselstenen gemetseld of voorzien van imitatievakwerk of gepotdekselde delen; kleine vensters met glas-inloodramen en luiken, erkertjes met glas-in-lood, en bovenal dominant aanwezige rieten kappen met diverse dakkapellen, aankappingen en grote schoorstenen. Het fenomeen beperkte zich niet tot kleine zomerhuizen, maar betrof ook grote, gecompliceerd opgezette landhuizen, horecageledenheden of verenigingsgebouwen op tennis- of golfparken. Ook hierin waren de Engelse ontwikkelingen van groot belang. De Engelse woningen op het platteland, zowel de

Huis Beukenstein aan de Ampsenseweg in Lochem, naar ontwerp van G.J. Postel

Landhuis aan de Marinus Naefflaan in Lochem, 1929

kleine cottages als de grote landhuizen kwamen in het begin van de 20ste eeuw sterk in de belangstelling door het werk van onder meer Herman Muthesius. Hij was van 1896 tot 1903 als attaché verbonden aan de Duitse ambassade in Londen en kreeg van de Duitse regering de opdracht om een studie te maken van de Engelse woonhuisbouw, die vooral in de tweede helft van de 19de eeuw interessante ontwikkelingen had doorgemaakt en van betekenis zou kunnen zijn voor vernieuwingen in de bouwkunst op het Europese vaste land. In 1903 publiceerde Muthesius zijn indrukwekkende boekwerk *Das Englische Haus*, waarin hij een uitgebreid overzicht geeft van de geschiedenis van de beroemde Engelse wooncultuur en de zeer gerieflijke én moderne huizen die daaruit waren voortgekomen. Traditie, functionaliteit en woongenot waren bepalend voor de vormgeving en de indeling van deze huizen. Daarbij speelden ook de ligging en het omringende landschap een belangrijke rol. Het boek was een enorm succes en de “Engelse landhuisstijl” met al zijn (deels ook rationele) kenmerken werd dat ook op het vasteland. Rond Lochem en Gorssel waren het vooral de architecten Postel en Jansen,

die zelfs een tijdlang gezamenlijk bureau voerden, die de landhuisstijl bekend maakten. Tussen 1916 en 1930 ontwierp Postel talloze huizen in deze trant, waaronder huis Beukenstein aan de Ampsenseweg (1917), landhuis De Wievenkuil aan de Lochemseweg (1920), het Woodbrookershuis in Barchem (1922) en het pand Marinus Naefflaan 36 (1929). Het belangrijkste ontwerp van architect A.J. Jansen in deze stijl is het vernieuwde landhuis De Ehze in Almen, uit 1918. In 1919 verreezen aan de Veldhofstraat zeven arbeiderswoningen in de vorm van cottages naar ontwerp van Jansen.

Amsterdamse school

Als reactie op de sobere, rationele architectuur van Berlage, die wel een erg somber en zwaar karakter bezat, kwam tussen 1910 en 1920 in Amsterdam een nieuwe expressieve baksteenarchitectuur tot bloei. Deze plaatste niet zozeer de constructieve en functionele aspecten op de voorgrond, maar benadrukte juist het effect van

Postkantoor in het complex van woningbouwvereniging Eigen Haard in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt, naar ontwerp van Michel de Klerk (1916-1918)

de zeer plastisch vormgegeven buitengevels. Men vond de bouwkunst van Berlage te star en koel en men miste er beweging en romantiek in. Een aantal jonge architecten, zoals M. de Klerk, P.L. Kramer en J.M. van der Mey ontwikkelde een bijzonder schilderachtige en expressieve stijl van bouwen, die al gauw de naam "Amsterdamse school" kreeg, genoemd naar de bakermat en de plaats waar de architecten alle kans kregen zich te uiten. Het eerste grote gebouw in deze stijl was het Scheepvaarthuis in Amsterdam (1911-1916). Bij het expressionisme van de Amsterdamse school is de uiterlijke vorm, op drie-dimensionale wijze uitgevoerd in baksteen, allesbepalend. Het gebouw werd

gezien als een groot beeldhouwwerk. Omwille van de schoonheid van de uiterlijke vorm moesten zowel de indeling van de plattegrond als de constructie zich maar aanpassen. Erkers, ingewikkelde hoekoplossingen en geveluitstulpingen bepaalden het rijke, expressieve karakter van de architectuur. De architecten maakten uitbundig gebruik van baksteen in allerlei verbanden en patronen, dakpannen als gevelbekledingsmateriaal en bijzonder vormgegeven natuurstenen en smeedijzeren ornamenten. Ook glas-in-lood en ongewone venstervormen waren populair. In ramen ziet men vaak laddervormige roedenverdelingen. In de Amsterdamse schoolarchitectuur zijn vaak motieven en symbolen uit de scheepvaart verwerkt, zoals gevels en erkers in de vorm van scheepsboegen, hoge vlaggenmasten, schoorstenen en allerlei maritieme decoraties zoals gestileerde golfpatronen en zeedieren.

Winkelpui in Amsterdamse schoolstijl, Bierstraat 6 in Lochem

De Amsterdamse school kon zich zo goed ontwikkelen, omdat enkele grote Amsterdamse woningbouwverenigingen er toe overgingen de jonge architecten in te schakelen voor hun grote woningbouwprojecten in onder meer Amsterdam-Zuid. Ook buiten Amsterdam werd de stijl populair, maar vaak wel in een eenvoudiger interpretatie ervan. Vooral de dominante pannendaken met grote schoorstenen, de rijke baksteende- decoraties en de roedenramen vonden veel navolging. Vaak werden deze elementen gecombineerd met de meer zakelijke, gematigd moderne bouwstijl met zijn kubistische vormen, die in het Interbellum

tot ontwikkeling kwam onder invloed van het Nieuwe Bouwen en architecten als Dudok en Fels. Invloeden van de Amsterdamse school zijn in de gemeente Lochem vooral in de landhuisarchitectuur zichtbaar, onder meer in het werk van Postel en Postma. Postels ontwerp voor de arbeiderswoningen in het Tuindorp (1921, gesloopt) toonde ook duidelijk elementen uit de Amsterdamse school (hoge, expressief vormgegeven daken, ramen met ingewikkelde roedenverdeling). Een fraai voorbeeld van Amsterdamse schoolstijl is de nog bestaande winkelpui van het pand Bierstraat 6 in Lochem, een ontwerp van Postel uit 1923.

Ingangspartij van de watertoren op de Paasberg, 1924

Het transformatorhuisje aan de Julianaweg in Lochem (circa 1924, architect H. Fels) is een uitstekend voorbeeld van het zakelijke baksteen-expressionisme van de jaren twintig. In 1924 werd op de Paasberg een nieuwe watertoren gebouwd, naar ontwerp van gemeentearchitect Wessel. Ook dit gebouw met zijn imposante achzijdige bouwvolume, rijke siermetselwerkgeleding en trapeziumvormige ingangspartij met prachtig decoratief metselwerk staat sterk onder invloed van de Amsterdamse schoolstijl.

De eenvoudige zakelijk expressieve variant van de Amsterdamse school zou in de jaren twintig en dertig een rijke voedingsbodem vinden in de vele middenstands- en villawijken, die overal in Nederland werden aangelegd. De baksteenromantiek vinden we dan terug in de zorgvuldig gemetselde rode en geel bakstenen gevels, vaak met siermetselwerkdecoraties rond de ingangspartijen. De uitbundige kapvormen uit de Amsterdamse school leven voort in de grote, nadrukkelijk aanwezige daken met hun steile of soms gebogen dakschilden en grote schoorstenen. Ook de ramen met horizontale roeden en bont gekleurd glas-in-lood bleven nog lang populair.

Het Nieuwe Bouwen

De moderne architectuur in Nederland heeft onder meer in het sobere rationalisme van Berlage zijn grondlegger. De schilders Van Doesburg, Mondriaan en Van der Leek introduceerden met de architecten Oud en Rietveld via hun tijdschrift de Stijl in 1917 de orna-mentloze vormgeving. Zo ontstond Het Nieuwe Bouwen, ook wel Nieuwe Zakelijkheid of Functionalisme genoemd. De stijl was een onderdeel van de “moderne internationale” stijl, zoals die op meer plaatsen in Europa en de Verenigde Staten tot ontwikkeling kwam. De Stijl wilde een “nieuwe beeldende schoonheid” uitdragen.

Van Nellefabriek in Rotterdam (1925), een ontwerp van de architecten Brinkmann en Van der Vlugt (afbeelding uit A. Eibink etc.)

Deze schoonheid moest een “rechtstreekse uitdrukking van het universele” zijn en iedere individualiteit en decoratie moest daarbij worden uitgebannen. De abstracte schilderkunst van onder meer Van Doesburg en Mondriaan werd vertaald in architectuur: het gebouw als ruimtebeperking bestond niet meer. Licht en verhouding (vlakken en haakse lijnen) waren de belangrijkste elementen. Ook de lichamelijke van het gebouw als uitdrukking van individu en gevoel moest verdwijnen. Dit bereikte men via decoratieloze vlakken zonder enige herinnering aan traditionele, aardse bouwmaterialen, geen schuine, beschuttende daken, maar het platte dak als vijfde gevel. Doelmatigheid en functie stonden voorop.

Eigenlijk is het Nieuwe Bouwen een soort anti-stijl. De gebruiksfunctie was allesbepalend voor de uiteindelijke vorm, dit vanuit een optimistische maatschappijvisie, gericht op sociale gelijkheid en verbetering van

de leefomstandigheden. De belangrijkste voorbeelden van het Nieuwe Bouwen kwamen tussen 1924 en 1935 tot stand, met als hoogtepunten onder meer het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht (architect G.Th. Rietveld, 1924) en de Van Nellefabriek in Rotterdam (architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt, 1926-1930). Door hun extreme opvattingen hebben de moderne architecten in deze periode echter vrij weinig gebouwd. Ironisch genoeg is deze stijl echt bekend geworden door de “witte villa’s”, gebouwd in opdracht van rijke progressieve opdrachtgevers in het Gooi. Het Nieuwe Bouwen in zijn zuivere vorm is grotendeels aan onze streek voorbij gegaan. Een complex, waarin de ideeën van het functionalisme goed tot uitdrukking komen, is het in 1935 gebouwde sluizencomplex, dat ingenieur D. Roosenburg ontwierp in het Twentekanaal bij Eefde. Hier wordt de koele moderne architectuur wel enigszins “verzacht” door de toevoeging van grote ver overstekende pannendaken.

De ideeën van de moderne “internationale” architectuur zouden pas na de Tweede Wereldoorlog aan invloed winnen en bepalend worden in de moderne functionalistische bouwkunst.

Traditionalisme/Delftse school

Kleine boerderij in Delftse Schoolstijl ('t Wilde Zand, bij Ruighenrode), ansichtkaart uit circa 1950

Twee winkelpanden in Delftse Schoolstijl aan de Bierstraat in Lochem (1949-1950, architect G.K. Veeze)

Het traditionalisme is een stroming, die de traditionele waarden en vormen uit het verleden opnieuw interpreteerde als reactie op de koele, moderne architectuur van het Nieuwe Bouwen en het expressionisme van de Amsterdamse schoolarchitectuur. Grote voorman van het traditionalisme was M.J. Granpré Molière, die als hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft tussen 1924 en 1953 deze richting bepaalde. De stroming werd dan ook bekend als “Delftse school”. De heroriëntatie op de traditionele Hollandse (“vaderlandse”) baksteenbouwkunst van vooral de 18de eeuw stond centraal. Bij de kerkenbouw richtte men zich op de middeleeuwse architectuur. Granpré Molière haalde

fel uit naar de zoals hij het noemde “onbehuisdheid” van het Nieuwe Bouwen, “die de wanden van het huis openwerpt, die de woningen als bungalows rondzaait of ze met honderden samenbundelt in een torenhuis”. Al in 1918 sprak hij in het tijdschrift *Wendingen* zijn afkeuring uit over de wulpsheid, of zoals hij het zelf omschreef “ontsporing” van de Amsterdamse school en pleitte hij voor een nederige architectuur. De 18de-eeuwse plattelandsarchitectuur is de inspiratiebron: in deze periode was het bouwambacht nog vanzelfsprekend en dat is aan de gebouwen met hun harmonische verhouding tussen techniek en vorm goed afleesbaar. Het traditionalistische gedachtegoed werd onder meer in de jaren dertig tot uitvoering gebracht bij de inrichting van de Wieringermeerpolder en was met enige uitzonderingen bepalend bij de wederopbouw van verwoeste stadskernen en dorpen, zoals Wageningen, Rhenen en Middelburg. De architectuur van de Delftse school wordt gekenmerkt door een zeer traditionele vormtaal en een ambachtelijk materiaalgebruik: baksteen, toegepast in allerlei historische verbanden en liefst in traditioneel ogende handvormvariant, houten kozijnen, deuren en ramen met roedenverdeling en luiken. De gevelopeningen sluiten af met gemetselde bogen, topgevels worden als klassieke Hollandse tuit-hals- en klokgevels uitgevoerd. Aan de Bierstraat in

Lochem staan twee kleine winkelpanden, die met hun bakstenen oud Hollandse voorgevels en met pannen gedekte zadeldaken een goed voorbeeld zijn van de Delftse Schoolstijl in de jaren kort na de Tweede Wereldoorlog. Ook bij het vernieuwen van enkele grote boerderijen op het landgoed Ampsen in de jaren dertig bediende men zich van de traditionele vormtaal van de Delftse School. In Gorssel en omgeving zijn de voormalige Boerenleenbank uit 1948 (architect P. Wichers) en de vroegere pastorie (1948, architecten G.H. Kleinhout en ir. A. van der Steur), beide aan de Hoofdstraat, goede voorbeelden van het vroeg-naoorlogse traditionalisme.

Vernieuwing en verandering in de woonhuisbouw in het Interbellum

De jaren tussen de beide wereldoorlogen, ook wel het Interbellum genoemd, zijn mede door de opkomst van

het modernisme en de heropleving van het traditionalisme, een periode van veel architectonische en technische experimenten en vernieuwingen én architectuurdebat. In de korte tijdspanne van ruim twintig jaar werd het architectuurbeeld bepaald door een breed scala aan stromingen en stijlen, die zich bewegen tussen het uitgesproken traditionalistische en uiterst modernistische gedachtegoed. Binnen de woningbouw in de gemeente Lochem zijn de ontwikkelingen goed te volgen. Vroege voorbeelden dragen nog vaak kenmerken van het vroeg 20ste-eeuwse rationalisme of de schilderachtige en decoratieve

Villa aan de Marinus Naefflaan 42 in Lochem (1924, architect G.J. Postel)

baksteenromantiek van de Amsterdamse school. In de loop van de jaren twintig werden de ontwerpen soberder en zakelijker. De bakstenen gevelvlakken met hun zorgvuldige verbanden en voegwerken, in combinatie met de vorm van gevelopeningen, steeds vaker met stalen invullingen, vormen nu de decoratieve aspecten in het gevelbeeld. Bij veel woningen zijn de gevels “aangekleed” met vensterluiken en houten bloembakken onder de vensters op de verdieping.

Ook mengvormen van zakelijke en traditionalistische stijlen werden toegepast en vanaf rond 1930 verschenen er ook ontwerpen, die duidelijk aansloten bij de ontwikkelingen van de Delftse school. Vensters met houten roedenramen en luiken, strokendeuren met smeedijzeren roostertjes, metselwerk in quasi handvormstenen in historische verbanden, met gemetselde bogen en strekken boven de gevelopeningen, daken met rode oud-Hollandse pannen bepaalden in deze ontwerpen het beeld. Sommige architecten zochten juist een synthese tussen de “moderne” zakelijke en op traditionele leest geschoeide opvattingen.

Bij de woningen werden schuurtjes, tuinmuren en terrassen ontworpen, die in dezelfde bouwmaterialen werden opgetrokken en zo een eenheid met de huizen vormden. Het groeiende autobezit in het tweede kwart van de 20ste eeuw had tot gevolg, dat in de rijkere middenstandswijken en villawijken van meet af aan garages zijn gepland. Ook deze volgden in hun vormgeving (vaak met pannengedekte daken met houten overstekken) en materiaalgebruik de architectuur van de woonhuizen.

Compromis tussen modern en traditioneel

In de jaren dertig zien we in de Nederlandse architectuur een steeds grotere kloof ontstaan tussen de aanhangers van de moderne, functionalistische architectuur en de voorstanders van de op traditionele leest geschoeide bouwkunst (Delftse school). Binnen beide stromingen beweerden de architecten, dat hun vorm de enige juiste was voor de toekomst van de bouwkunst. Een aantal architecten moest niets hebben van al te extreme opvattingen en probeerde tot een synthese te komen van de beste eigenschappen van de moderne architectuur en het traditionalisme. Architect

Barchemseweg 56 (1935, architect G.J. Postel)

G.J. Postel was één van hen en dat is in zijn woonhuisontwerpen uit de jaren dertig goed te zien. Enerzijds oriënteerde hij zich op de moderne bouwvormen, wat duidelijk blijkt uit de heldere opbouw van zijn huizen, de doelmatigheid van alle onderdelen, de praktische vormgeving en het frisse, lichte kleurgebruik. Anderzijds bleef Postel in de door hem gebruikte materialen (bakstenen gevels, pannendaken) en in de toegepaste constructies het traditionele bouwen trouw. Postels huizen uit deze periode worden gekenmerkt door eenvoudige hoofdvormen, vaak bestaande uit enkele gedeeltelijk in elkaar geschoven hoge en lage bouwdelen, met sobere pannendaken. Door het verspringen van gootlijnen en het spelen met dakhellingen kregen de eenvoudige bouwmassa's toch een schilderachtig aanzien. De sobere bakstenen gevels zijn doelmatig ingedeeld en vaak voorzien van brede vensters met stalen ramen, die veel licht toelaten in de vertrekken. Sommige huizen kregen een moderne uitstraling doordat het metselwerk werd wit geschilderd of gepleisterd. Zowel in Lochem als in Gorssel staan diverse woonhuizen van Postel in deze stijl. Goede voorbeelden zijn het woonhuis van meester Prop aan de Barchemseweg 56 (1935) en het dubbele woonhuis Gymnastieklaan 12-14 in Eefde (1935). Ook architecten als J.D. Postma en J. van Rijn werden er door beïnvloed. Van deze laatste architect staat in Gorssel aan de Joppelaan het fraaie woonhuis De Uiver uit 1934.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog was de strijd tussen de traditionalisten en modernisten nog lang niet gestreden. De Delftse school bleef in de eerste jaren na de oorlog nog een monopoliepositie behouden in de wederopbouw, maar moet in de jaren vijftig steeds meer terrein afstaan aan het functionalisme. In het voorgaande zijn al enkele karakteristieke voorbeelden van het vroeg-naoorlogse traditionalisme genoemd. Het zou nog tot ver in de jaren vijftig duren voordat ook op het grondgebied van de huidige gemeente Lochem de eerste "moderne" architectuur zou verrijzen.

Bronnen en literatuur:

- A. Eibink, *Hedendaagse architectuur in Nederland. 225 Afbeeldingen onder auspiciën van den Bond van Nederlandsche Architecten B.N.A.*, Amsterdam 1937
- G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978
- J.P. Fokker, *Het eigen huis. Landhuizen, villa's en andere eengezinshuizen door ir. J.P. Fokker, architect b.n.a. en tuinarchitect*, Amsterdam 1931
- K. Kleijn, J. Smiot en C. Thunissen, *Nederlandse bouwkunst. Een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*, Alphen aan den Rijn 2004
- H. van der Kloot Meijburg, *Landhuisbouw in Nederland*, Amsterdam 1921
- W.H. Knoop, *Architectuur en stedeboom in Gelderland 1850-1940 (Gelderland. Monumenten Inventarisatie Project)*, Zwolle-Zeist 1995
- M. Lucassen en I. Kloosterman, J.J. van Nienkerken, M.A. van Nienkerken, J. van Nienkerken. *Architectuur als ambacht – ontwerpen voor het patriciaat (Bibliografieën en oevrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen)*, Rotterdam 1998
- R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle-Zeist 2000
- Diverse redengevende beschrijvingen gemeentelijke monumenten in de gemeente Lochem

Herkomst afbeeldingen, tenzij anders vermeld: collectie auteur

Reerink b.v.
Installatiebedrijf

elektro/datatechniek
gas water sanitair
lood en zinkwerken
centrale verwarming
klimaatbeheersing

Hanzeweg 1a
Postbus 124
7241 AC Lochem
T 0573 252425
F 0573 253008
www.reerink-lochem.nl